

Egyetemi doktori (PhD) értekezés tézisei

**Pray György *Epitome Rerum sub Josepho II. Leopoldo II. et Francisco I.
regibus Hungariae gestarum* című műve
(bevezető tanulmány és szövegközlés)**

Báthory Orsolya

Témavezető: Havas László



DEBRECENI EGYETEM

Nyelvtudományok Doktori Iskola

Debrecen, 2009.

I. Az értekezés célkitűzése, a téma körülhatárolása

A magyar historiográfiával foglalkozó szakirodalom a kritika igényével fellépő, tudományos történetírás „születési évét” egybehangzóan 1761-re teszi. Ebben az évben jelent meg ugyanis az egykori jezsuita történetíró, Pray György (1723–1801), tudománytörténeti szempontból is meghatározó őstörténeti munkája, az *Annales veteres Hunnorum, Avarorum et Hungarorum*. Az adatok gyűjtésében, a források kritikájában, és azok történeti elbeszéléssé formálásában kiváló Pray élete és munkássága sajnálatos módon nem tartozik az irodalomtörténet sűrűn kutatott területei közé, noha tudományos tevékenységének sokszor mai napig időtálló eredményeit időről időre felhasználjuk.

Dolgozatom témája Pray egy kéziratban maradt műve, az *Epitome rerum sub Josepho II., Leopoldo II. et Francisco I. regibus Hungariae gestarum*. Az írás, melyre a továbbiakban az egyszerűség kedvéért mint *Epitome* hivatkozom, ahogyan azt a cím is sugallja, egy rövid lélegzetű, vázlatjellegű munka. Témája a három uralkodó, II. József, II. Lipót és I. Ferenc magyar királyok regnálása alatti fő bel- és külpolitikai események ismertetése. Pray ebben az írásában sem szakít a jezsuita történetírói iskolára jellemző annalsztikus hagyománnyal, vagyis az eseményekről az egyes évekhez kapcsolódóan számol be. Az időszak, amelyet az írás átfog, az 1780-tól, vagyis II. József trónra lépésétől, egészen 1801 áprilisáig, a koppenhágai ütközetig tartó huszonegy esztendő. Prayt súlyos betegsége, majd 1801 szeptemberében bekövetkező halála akadályozta meg abban, hogy folytassa az írást.

A disszertáció lényegi részét a mű szövegének közlése, valamint a kapcsolódó kritikai apparátus, és a végjegyzet formájában írt magyarázó (tárgyi) jegyzetek képezik. A szöveggözlést egy bevezető tanulmány előzi meg, mely két nagyobb tematikai egységből áll. Az első rész Pray utolsó, nagyobb volumenű történetírói vállalkozásával, a *Historia regum Hungariaeval* (Buda, 1801) foglalkozik. Pray ennek, a honfoglalástól egészen Mária Terézia 1780. évi haláláig vezetett, három kötetes királyságtörténetének, vélhetőleg a folytatásaként kezdte el az *Epitome* írását. A tanulmány első részében ezért a *Historia regum Hungariae* keletkezési körülményeit, lényeges tartalmi elemeit, és az olvasóközönség részéről történő fogadtatását kívántam bemutatni. Az értekezés második felének témája maga az *Epitome*. Ez utóbbi részben térek ki a mű példányaira, azok történetére, a mű keletkezési körülményeire, a Pray által idézett forrásokra is. A mű rövid tartalmi bemutatása után a szöveggözlés alapelveit, illetve az annak során felmerült nehézségeket, illetve az ezek megoldását ismertetem.

II. 1. A szövegek közlés során alkalmazott módszerek és érvényesített alapelvek

Az *Epitome* több példányban is ránk maradt. Az autográf, véglegesnek tekinthető szöveg az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának Quart. Lat. 310. jelzet alatti példánya. A szövegek közlés alapjának természetesen ezt tekintettem; az ebben lévő szövegkritikai szempontból megjegyzésre érdemes momentumokat feltüntettem a kritikai apparátusban. Az autográf példány mellett az *Epitoménak* három másolata megtalálható egyrészt az OSzK - (Quart. Lat. 347.) másrészt az Egyetemi Könyvtár Kézirattárában (G 128, Coll. Pray. Tom. 68. 1. köteg, 3r-33v). Ezek közül a Pray-gyűjteményben található példány az Egyetemi Könyvtár igazgatója, Pray végrendeletének egyik végrehajtója, Schönvisner István (1738–1818) munkája. Kizárólag ennek a kópiának az autográfhoz képesti eltéréseit tüntettem fel a kritikai apparátusban, minthogy az ebben talált különbségek többnyire a tudatos szövegkorrekció szándékából származnak. Az autográf letisztázott példányról, és a Schönvisner-féle kópiáról készült másolati példányok (Quart. Lat. 347., G 128) eltéréseit nem kívántam feltüntetni.

A szövegek közlés során vizsgált példányok körébe tartozik még a Pray saját kezű, az *Epitoméhoz* készült, szövegvariációit, pizkozatait tartalmazó kézirat. Ez szintén a Pray-gyűjtemény 68. tomusában található, az előbb említett Schönvisner-féle másolat után kötve (Coll. Pray, 68. tomus, 1. köteg, 36r–108v). Ezekből a szövegvariációkból a későbbi teljes szöveget nem tudjuk összeilleszteni, mivel egyrészt azok, – ha az autográf példány (OSzKK, Quart. Lat. 310.) végleges szövegét és fejezetbeosztását vesszük alapul – az események bemutatásában a Ferenc uralkodását tárgyaló rész 21. caputjáig, vagyis az 1798. év eseményeiig, jutnak el. Másrészt vannak olyan részek a letisztázott szövegben, melyeknek fogalmazványait egyáltalán nem találjuk meg ebben a példányban. A fejezetek sem követik egymást végig időrendi sorrendben: hosszabb-rövidebb összefüggő részekben, ún. tömbökben vannak, melyek közül a leghosszabb majdnem negyven oldal (44r–63v), a legrövidebbek pedig egy lapnyi (recto-verso) terjedelműek. A fejezetek összevisszaságát magyarázhatnánk a fűzetlen levélpárok összekeveredésével. Ennek ellent mond azonban az, hogy pusztán a papírlapok sorrendbe állítása nem eredményezne összefüggő szöveget, vagyis az is elképzelhető, hogy a kötegből levélpárok veszték el végleg, vagy lappanganak. Az sem kizárt azonban, hogy Pray valóban csak jegyzeteket, ötleteket, variációkat vetett papírra, és nem állt szándékában a majdani mű teljes egészét, úgymond pizkozatban megírni. A kézirat rendszertelensége legalábbis erre utal: Pray bizonyos szövegrészleteket kétszer, vagy akár háromszor is újraírt kisebb-nagyobb változtatásokkal.

Úgy véltem, hogy a pizkozatpéldányt feltétlenül figyelembe kell venni a szövegközlés során, mivel tartalmazza Pray „szövegpróbálkozásait”, lapalji- és széljegyzeteit, melyek számos helyen, olykor jelentős mértékben eltérnek a végleges változattól. A szövegvariációk melléklet formájában való közlése nem lett volna célszerű, minthogy a végleges szöveg kialakulását csak nehézkesen lehetett volna nyomon követni, és a dolgozat terjedelmi korlátai sem tették volna ezt lehetővé. Pray autográf jegyzetanyagában ugyanis számos, a tisztázatba be nem került marginália és lapalji jegyzet van, sok benne a törölt elem, melyek a főszöveggel való párhuzamos közléssel válnak igazán vizsgálhatóvá. A teljes jegyzetanyag párhuzamos közlése azonban ismét a terjedelem szempontjából nem lett volna jó megoldás. Ezért döntöttem amellett, hogy a tisztázott szöveghez képesti eltéréseket jelölöm a kritikai apparátusban, beleértve a törölt elemeket, a lapalji- és lapszéli jegyzeteket is. Aggályosnak tűnhet esetleg az, hogy ez a módszer egyfajta „negatív” apparátust eredményez, amely nem egy klasszikus értelemben vett szöveghagyományt tükröz. Mellette szól viszont az, hogy kellően informatív, és így a terjedelem is ésszerű keretek közé volt szorítható.

Az *Epitome* szövegének átírása során az autográf példányt vettem alapul, követve annak helyesírását, mind a latin, mind a német, illetve francia nyelvű szövegek esetében. Megőriztem tehát a Pray ortográfiájára jellemző sajátosságokat, beleértve a kis- és nagybetű használatot, illetve a központosítást (értve ezalatt a Pray által sűrűn használt vesszők megtartását) is. Ez utóbbi megtartását azért tartottam kívánatosnak, mivel sok esetben a hosszú, többszörösen összetett mondatok értelme éppen az egyes gondolati egységeket jelző vesszők figyelembe vételével válnak világossá. Minthogy az újkori latin nyelvű szövegek kritikai kiadására vonatkozóan egyelőre nincs szabályzat, ezért a szövegközlésnél jórészt a klasszikus és középkori szövegekre vonatkozó kiadási útmutatókat vettem figyelembe, így az apparátusban is a megszokott latin rövidítéseket használom.

További nehézséget jelentett Pray saját jegyzeteinek közlése. Pray a forrásainak megadására, azok idézésére, vagy a szöveg kiegészítésére – mind a fogalmazványokban, mind pedig a tisztázatban – oldalanként újrakezdődő, ábécével jelölt lapalji jegyzeteket írt. A jegyzetelés ebben a formában való megőrzése a fentebb vázolt kritikai apparátus mellett technikailag megint csak nehezen kivitelezhető lett volna. Az Egyetemi Könyvtárban fellelhető, szakrendbe sorolt példány (G 128), Schönvisner másolatának (Coll. Pray. Tom. 68., 3r-33v) nyomán az egyes fejezetek végén közli Pray ugyanezen jegyzeteit, folyamatos ábécé jelöléssel. Én ez utóbbi megoldást vettem át a szövegközlés során, és főszövegnek tekintve a jegyzeteket, ugyanúgy jelöltem a végleges állapothoz képest fennálló szövegbéli eltéréseket a kritikai apparátusban.

II. 2. A *Historia regum Hungariae* és az *Epitome*

A szövegközlést bevezető tanulmányban *Historia regum Hungariae* és az *Epitome* keletkezésére vonatkozó adatokat igyekeztem összegyűjteni, és egységbe rendezni.

A *Historia regum Hungariae*val (főként az azt bevezető *Notitiae praeviae*vel) kapcsolatos vizsgálódásokat egyfelől indokoltá tette, hogy a Prayra vonatkozó szakirodalom csak érintőlegesen foglalkozik a témával. A *Historia regum Hungariae* keletkezésének körülményeit (a bécsi udvar felkérését, Izdenczy József államtanácsos segédkezését és felügyeletét a munka során stb.) a máig egyetlen Pray-monográfia, illetve Strada Ferenc tanulmánya, nagy vonalakban feltárta ugyan, de az adatok összerendezése, illetve újabb források alapján történő kiegészítése, eddig elmaradt.¹

A mű létrejöttének alaposabb vizsgálatát az is szükségessé tette, hogy az *Epitome* a *Historia regum Hungariae*val, a történetírói szándékban és szövegszinten megmutatkozó kapcsolatban van. A történetírói szándék alatt azt értem, hogy már Pray korában is igény mutatkozott egy, a teljes magyar történelmet, a jelennel bezárólag felölelő munkára. Pray az *Epitomé*val vélhetőleg a *Historia regum Hungariae*ban időlegesen lezárt történelmi eseményfolyamot kívánta folytatni, még akkor is, ha valószínűleg tisztában volt azzal, hogy írása a cenzúra rostáján fennakad majd.

A vonatkozó szakirodalom mellett, levél- és kéziratári kutatásaim eredményeit is igyekeztem felhasználni a két mű létrejöttének minél teljesebb és részletesebb bemutatása érdekében. Így a Lischerong Gáspár művében említett források áttekintése után, az azokból származó információkat az újonnan felfedezettekkel együtt, a témához kapcsolódóan, összefüggéseikben ismertettem.

III. Az eredmények ismertetése

A *Historia regum Hungariae* és az *Epitome* közti folytonosságra való törekvés két helyen is tetten érhető a kézirat egy-egy példányában. Az egyik ilyen szöveghely a fentebb említett ún. piszkozatpéldányban van (EKK, Coll. Pray. Tom. 68., 1. köteg, 36r–108v), ahol Pray a II. József uralkodásával foglalkozó egység felvezetéseként a *Historia regum Hungariae* Mária Terézia regnálását tárgyaló zárófejezetének pár mondatát idézi, igaz, nem a

¹ Lischerong Gáspár SJ: *Pray György élete és munkái*, Bp., 1937. Strada Ferenc: Izdenczy József, az államtanács első magyar tagja. In: *A gróf Klebelsberg Kúnó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve*, Bp., 1940, 54–149.

nyomtatásban megjelent formában, de annak egy változataként. A másik *Historia regumra* vonatkozó hivatkozás a fogalmazványokban még nem szerepel, az autográf tisztázatban azonban már olvasható, méghozzá ugyancsak a Józseffel foglalkozó egység negyedik fejezetében. „Confer quae de hac pace ad annum 1762., in rebus Mariae Theresiae memorata sunt.” A (valójában 1763 februárjában megkötött) hubertusburgi békéhez kapcsolódó hivatkozásában Pray szintén a *Historia regum Hungariae*ra, annak is harmadik kötetére utal. Ez utóbbira azonban nem mint különálló munkára tekint, hanem mint az uralkodók személyéhez kapcsolódó eseményfolyam (*res gestae*) korábbi, Mária Terézia uralkodására eső részére.

A *Historia regum Hungariae* megírásával II. József (illetve a nevében eljáró, a magyar ügyekért felelős államtanácsos Izdenczy József) bízta meg Prayt 1788-ban, aki mint *historiographus regius*, történetírói tevékenységét az udvar szolgálatába állította. A császár távlati céljai között szerepelt ugyanis a magyar államjog és a rendi alkotmány (pontosabban: az annak tekintett sarkalatos törvények) megváltoztatása. Végző soron ugyanis ezek akadályozták őt reformjainak keresztülvitelében, és egy jogi, államigazgatási szempontból egységes birodalom megteremtésében. A király eredetileg egy ún. *historia statistica* (államtörténet, *Staatsgeschichte*) megírására adott megbízást Praynak, amely az említett alkotmánymódosító törekvések történeti alátámasztását szolgálta volna. Izdenczy felügyelte a készülő művel kapcsolatos munkálatokat, annak érdekében, hogy a majdani államtörténeti tankönyv az udvar céljainak megfelelő közjogi (szűkebben alkotmányjogi) szemléletet közvetítse a jogi képzésben résztvevő leendő jogászok, illetve hivatalnokok számára. A Pray által készített tervezethez, az ún. *Conspectushoz*, írt megjegyzései a főként, az Anonymus-féle *Gesta Hungarorum*ban leírt vérszerződésen alapuló alkotmány- és közjogi felfogásban gyökereznek.

Izdenczy József a *historia statistica* műfaját úgy értelmezte, hogy az, az újkorban „állam” jelentéssel felruházott *status* részterületeinek és azok intézményeinek, elsősorban közjogi szempontú, fejlődését mutatja be. Az államtanácsos, és vele a bécsi udvar, egy olyan tendenciózus államtörténetre tartott igényt, amelyben a közjogi szempontból „kritikus” történelmi és alkotmánytörténeti események (vérszerződés, Aranybulla, a *Hármaskönyv*, királyi hitlevelek stb.) oly módon kerülnek előadásra, illetve olyan magyarázatot kapnak, hogy abból a királyi hatalom egy szélesebb körben történő gyakorlása kerüljön igazolásra.

Egészen más elképzelései voltak a *historia statistica*ra vonatkozóan Skerlecz Miklósnak (1729–1799), akitől Pray levélben kért tanácsot a leendő mű megírásával kapcsolatban. Skerlecz mint korának egyik legmodernebb gondolkodású, jogi és gazdasági

téren egyaránt művelt embere, tisztán tudományos szempontoktól vezérelt, elfogulatlan, az állam egyes területeinek változásait bemutató *statistica* megírására ösztönözte Prayt.

A kor ún. statisztikai művei az államismereti irodalom körébe tartoztak, és lényegében országleírások voltak. Ezeknek a deskriptív munkáknak szerves részét képezte annak ismertetése, hogy az állam egyes területei (törvényhozás, kormányzati szervek, törvényszékek, legfőbb méltóságok stb.) milyen fejlődésen mentek keresztül az adott ország történelme során. Skerlecz a statisztikai művek szempontrendszerének átvételét javasolta Praynak.

Az 1801-ben megjelent *Historia regum Hungariae* nem *historia statistica*, amennyiben az állam részterületeinek változásait nem követi nyomon a történeti események folyamában. Az államszervezet fő összetevőinek kialakulását és változásait a 155 oldalnyi terjedelmű bevezetés, a *Notitiae praeviae* van hivatva bemutatni. Ezt követően azonban a mű nem más, mint Magyarország rövid, összefoglaló történelme 1780-ig.

A *Historia regum Hungariae*ban lezárt eseményismertetés az *Epitomé*ban folytatódik II. József trónra lépésével. Az *Epitome* megléte nem volt ismeretlen a Pray munkásságával foglalkozók számára. A történetíró halálát követően nem sokkal a jénai Allgemeine Literatur Zeitung, valamint Joseph von Hormayr *Österreichischer Plutarchja* tett említést a kéziratról mint, amely méltó volna a közzétételre a hagyaték többi darabjával együtt. A történetíróhoz közel álló két egykori jezsuita, Paintner Mihály és Schönvisner István Pray-biográfiai is utalnak a műre.

Az *Epitome* keletkezésének körülményei tulajdonképpen nem ismeretesek. Nemcsak a művet, de Pray életének utolsó évtizedét illetően is rendkívül kevés információval rendelkezünk. Pray levelezése ugyanis, mely e tekintetben útmutatóul szolgálhatna, meglehetősen meggyérült a 18. század végére, minthogy tudós levelezőpartnerei közül sokan az időre elhunytak. Az *Epitoméra* történő néhány utalás is Paintner Mihály és Schönvisner István egymás közötti és másokkal folytatott levelezéséből, illetve a már említett Pray-biográfiáikból ismeretes.

Az *Epitome* feltétlenül megérdemli a megkülönböztetett figyelmünket, amennyiben főként a magyar őstörténettel és középkorral foglalkozó Pray, ebben az írásában saját korára, annak is elsősorban külpolitikai eseményeire koncentrál. A szerző aktuálpolitika iránti érdeklődése nem számított új keletűnek az *Epitome* keletkezésékor. Az 1790–91. évi országgyűlésen a nagyváradi káptalan követeként Pray tevékenyen részt vett a közjogi és valláspolitikai kérdések megvitatásában, valamint az ezekkel foglalkozó röpiratok, ugyancsak

pamflet formájú megválaszolásában. A tényt, hogy korának Európában zajló eseményei ugyancsak nagymértékben foglalkoztatták, epigrammái is alátámasztják.

A szerző csak az általa fontosnak ítélt momentumokról ír, ettől lesz az írás viszonylag rövid, epitomé-jellegű. A viszonylag kevészámú, megrostált esemény azonban Pray történetírói koncepciójának az eredménye. Nem arra törekszik, hogy minden történésről megemlékezzen, hanem arra, hogy az európai politika és diplomácia szempontjából fontos eseményeket kiemelje, és azokat ok-okozati összefüggésben helyezze el. Célja, hogy az eseményekhez vezető folyamatokat feltárja és magyarázza. Nyomtatásban megjelent történeti munkáihoz hasonlóan, az *Epitomé*hoz is írt jegyzeteket, melyek forrásainak megadását, azok idézését, vagy a főszöveg kiegészítését szolgálják. Megtaláljuk a műben a Pray tárgyalásmódjára jellemző másik elemet is, tudniillik, hogy egy-egy esemény megítélésével kapcsolatban ismerteti az eltérő nézeteket. Ezek a történeti írásaira jellemző sajátosságok amellet szólnak, hogy Pray talán meg akarta jelentetni a művet. Az írás ugyanakkor számos helyen Pray felekezeti és politikai meggyőződésére jellemző, erőteljesen megfogalmazott nézeteket tartalmaz, ami magyarázattal szolgálhat arra, miért nem jelent meg a mű a szerző halála után.

Pray az *Epitomé*ban olvasható események megírásához több korabeli forrást használt. A bel- és a külpolitika főbb történéseiről bizonyosan periodikákból értesült. Egy helyen közli is, hogy az általa leírt információt „in publicis ephemeridibus” olvasta. A kormánylapok közül a vélhetőleg a *Wiener Zeitungot* („Staats- und Ministerialzeitung” név alatt), illetve a párizsi *Le Moniteur universelt* idézi. A konzervatív, forradalomellenes folyóiratok közül a *Mercure britannique*-ra, valamint a felvilágosodás-szimpatizánsból mélyen antirevolucionistává lett hamburgi *Politisches Journalra* hivatkozik.

Pray több olyan recens műre is támaszkodott az *Epitome* írásakor, melyek a kifejezetten a felvilágosodás- és forradalomellenes politikai irodalom körébe tartoznak. Ezek az írások a szó eredeti értelmében konzervatív szemléletűek, amennyiben (egyebek mellett) a francia forradalom előtti társadalmi, politikai, vallási, és kulturális állapotok fenntartása mellett foglalnak állást. Ide tartoznak Edmund Burke, Christoph Girtanner, Francis d’Ivernois Jean François de La Harpe stb. művei.

A tanulmány befejező részében röviden ismertetem az *Epitomé*ban említésre kerülő eseményeket, elsősorban a szerző egyéni látásmódját tükröző részekre fókuszálva a bemutatást. Minthogy az *Epitome* által említett események ismeretesek a korszakkal foglalkozó összefoglaló, valamint monografikus művekből, vagy akár az iskolai tankönyvekből, ezért inkább azon momentumokat igyekeztem kiemelni az elbeszélésből,

melyek Praynak, a saját maga által kiválasztott és megírt eseményekhez való viszonyulását, az azokról alkotott véleményét érzékeltetik. Ezek teszik ugyanis igazán érdekessé a művet, ezek adják annak „emlékirat-jellegét.” A szerző álláspontját szemléltető részletek nemcsak Pray (nagy meglepetésekkel nem szolgáló) politikai, világnézeti beállítottságáról árulnak el sokat, de gyakran szórakoztatóak is.

Az értekezés tárgyához kapcsolódó publikációk

Tanulmányok

Báthory O.: Pray György II. József-képe. In: Maczák I. (szerk.): *Summa, Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*. Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, 2007, 30–32.

Báthory O.: Pray György Dudith András életéhez. In: Császtvay T., Nyerges J. (szerk.): *Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*. Budapest: Balassi Kiadó és MTA Irodalomtudományi Intézete, 2009, 35–41.

Báthory O.: György Pray's Unpublished Manuscript: *Epitome rerum sub Josepho II., Leopoldo II. et Francisco I. regibus Hungariae gestarum*. In: Havas, L., Tegye, I. (edd.): *Classica – Mediaevalia – Neolatina 3*. Debreceni: Societas Neolatina Hungarica Sectio Debreceniensis, 2009, 407–417.

Báthory O.: Pray György egy kiadatlan epigrammája. *Irodalomtörténeti Közlemények* CXII (2008)/ 5–6, 741–745.

Könyvismertetés

Madas Edit: *Sermones de sancto Ladislao rege Hungariae. Középkori prédikációk Szent László királyról*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004, 346 p. In: Havas, L., Tegye, I. (edd.): *Classica – Mediaevalia – Neolatina II*. Debreceni: Societas Neolatina Hungarica Sectio Debreceniensis, 2007, 169–171.

Konferencián megtartott előadás

Báthory O.: Epitome – Pray György kiadatlan emlékirata. Elhangzott a Borzsák István emlékére rendezett konferencián (Eötvös Collegium, Budapest, 2009. április 20–25.).